

TÁRSADALOMPOLITIKAI VÁLASZOK A NÉPESSÉGSZÁM CSÖKKENÉSÉRE A 21. ÉVSZÁZADBAN: PRONATALISTA NÉPESEDÉSPOLITIKA, BEVÁNDORLÁSI POLITIKA, A FOGLALKOZTATOTTSÁG NÖVELÉSE VAGY MÁS ALTERNATÍVÁK?¹

ANDORKA RUDOLF

Egyrészt nagyon nehéz, másrészt nagyon csábító feladat a társadalomtudós számára arról írni, hogy milyen népesedéspolitikák és társadalompolitikák lehetségesek és kívánatosak a 21. században a mai fejlett országokban. Csábító a feladat, mert a képzelet szárnyalását nem kell hogy korlátozza az adatok hiánya vagy a tudományos módszerek tökéletlensége. Nehéz a feladat, mert semmit sem tudunk megbízhatóan mondani a következő évszázad népesedési tendenciáiról és így az alkalmazható vagy alkalmazandó politikákról sem.

A hosszú távú előrebecslések /1/ többnyire a halandóság szerény mértékű további javulását és a termékenységnek az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél valamivel alacsonyabban maradását tételezik fel. Nem lehet azonban kizárni sem a halandóság lényeges javulását, sem hirtelen súlyos romlását, különös tekintettel az AIDS járvány esetleges nagyfokú elterjedésére. Méginkább elképzelhető a termékenységnek a jelenleginél lényegesen alacsonyabb szintre csökkenése a családonként átlagosan egy gyermek szintjére és ugyanígy egy újabb bébi-hullámhegy megjelenése. Időről időre olvashatunk a tudományos fantasztikus regényekben leírtakhoz hasonló eszközök népesedéspolitikai felhasználásának jövőbeli lehetőségeiről, például a lombikcsecsemők, a pótszülőanyag esetleges elterjedéséről is.

Ebben a tanulmányban azonban mégsem vállalkozom a demográfiai tudományos fantasztikus elképzelések megfogalmazására. Elismerve, hogy szinte minden előfordulhat a következő évszázadban, abból a némileg hétköznapi — de a demográfusok többsége véleményének megfelelő — feltevésből indulok ki, hogy a jövő század első évtizedeiben a fejlett országokban a halandóság lassan tovább fog javulni vagy legalább a jelenlegi szinten marad, a termé-

¹ Ez a tanulmány az 1989. évi Nemzetközi Népeségtudományi Kongresszus (Új Delhi) 24. számú ülésére készült felkért tanulmánynak az ott elhangzott viták és hozzászólások alapján kissé módosított és bővített változata. Az ülés címe: "Demográfiai kérdések a fejlett országokban", szervezője *Rainer Münz* volt. Ő adta felkérésében előadásom címét. Az ülés másik felkért előadását *D. Blanchet* tartotta a következő címen: "Ki viseli a következményeket? A demográfiai változások hatásai a társadalombiztosításra és a munkapiacra". Az a tény, hogy a fejlett országokkal foglalkozó ülésre ezt a két előadást kérték fel, érzékelteti a nemzetközi demográfiai közösség érdeklődésének és szemléletének változását. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a két előadás után heves vita bontakozott ki.

kenység pedig — népesedéspolitikai erőfeszítések nélkül — az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb marad, esetleg még tovább süllyed.

Ha ezek a népesedési tendenciák érvényesülnek, a népességszám csökkenni fog és a népesség korösszetétele erősen öregedni fog. Ennek a tanulmánynak nem feladata, hogy a demográfiai változások gazdasági és társadalmi hatásait részletesen elemezze /2/. Csupán néhány lényeges és szükségszerű következményre utalok:

1. annak következtében, hogy az egymást követő kohorszok létszáma fokozatosan egyre kisebb, a nyugdíjrendszer finanszírozása igen nagy nehézségekkel fog szembenézni /3, 4, 5/; jól érzékelteti ezt az az NSZK-ra vonatkozó számítás, hogy ott a jelenlegi tendenciák fennmaradása esetén 2035-re vagy az átlagnyugdíjnak kell a jelenlegi 73 százalékról az átlagos nettóbér 40 százalékára csökkennie, vagy a nyugdíjárulékknak kell a jelenlegi 20 százalékról a bruttó kereset 40 százalékára emelkednie /6, 7/;
2. a munkaerő növekedésének lassulása, majd a munkaerő csökkenése lecsökkenti a gazdasági fejlődés ütemét /8/;
3. a családok gyermekszámának lecsökkenése következtében az idős emberek testi-lelki gondozásának feladata kisebb számú felnőtt gyermekekre hárul, így egy-egy a felnőttkor derekán lévő felnőttre több ilyen gondozási munka hárul /9/.

Ezek az egyértelműen kimutatható hatásokon kívül további — bonyolultabban érvényesülő és ezért nehezebben bizonyítható — következményeket is lehet említeni, mint az öreg társadalmak alkalmazkodó és újító képességének csökkenését, a nemzedékek közötti szolidaritás eltűnését, a társadalmi konfliktusok erősödését /10, 11, 12/.

Mindezek a következmények természetesen nem kell hogy megvalósuljanak, mert a nemzeti társadalmak, sőt a jövőben talán ennél nagyobb társadalmak, mint az "európai társadalom", valamint a kisebb társadalmi közösségek többé-kevésbé spontán vagy tudatos módon válaszolhatnak a fenti népesedési tendenciák által okozott problémákra. Ebben a tanulmányban három állami politikai eszközt vizsgállok meg, amely a népesedési helyzetre való reagálásként elképzelhető. Három szempontból tárgyalom őket: 1. emberi jogi szempontból mennyire megengedhetőek, illetve ajánlhatóak? 2. milyen hatás várható tőlük, vagyis hatékonyak-e? 3. milyen nehézségekbe ütközik az alkalmazásuk, ezzel összefüggésben mennyire valószínű, hogy bevezetik őket?

Az alábbiakból ki fog tűnni, hogy mind a három fajta politikai eszközt megengedhetőnek és hatékonyak tartom, de nem egyforma mértékben. Először tárgyalom a gazdasági aktivitás arányának növelését célzó politikát, amelytől szerintem a legkevesebbet várhatjuk, utána a bevándorlás növelését, végül a családok gyermekszámának növelését elősegítő ösztönző népesedéspolitikát, amelyet a legfontosabb és legproblémamentesebb politikának tartok.

A foglalkoztatottság növelése

A fejlett országokban sok évtizedes távon három tendencia figyelhető meg a gazdasági aktivitási arányszámok területén: 1. csökken a fiatalok foglalkoztatottsága, mivel hosszabbodik a tanulási idő; 2. csökken az idős emberek foglalkoztatottsága, mivel kiterjed a nyugdíjrendszer, az idős emberek túlnyomó része nyugdíjjogosulttá válik, így nem szorul arra, hogy kereső munkából tartsa el magát; 3. nő a felnőttkorú foglalkoztatottsága, egyre több nő — sőt egyre több házias és gyermekes nő — vállal folyamatosan kereső munkát.

Aligha képzeltető el a fiatalok csökkenő gazdasági aktivitása tendenciájának visszafordítása, inkább arra lehet számítani, hogy egyre több fiatal fog egyre hosszabb ideig iskolába járni. Az idős emberek gazdasági aktivitásának növelése viszont elérhetőnek látszik vagy a nyugdíjkorhatár felemelése útján, vagy előnyös nyugdíj melletti (esetleg részidős) foglalkoztatottsági formák felkínálásával. Országokként meglehetősen eltérőek ennek lehetőségei, mert nagyon eltérő a jelenleg érvényben lévő nyugdíjkorhatár (ahol ez alacsonyabb, mint például Magyarországon, ott nyilván nagyobb tere van az emelésének), továbbá sejtetően eltérő az idős emberek egészségi állapota és munkavégző képessége (ahol viszonylag rossz az egészségi állapotuk, mint Magyarországon, ott ennek következtében kisebb az idősek körében meglévő munkaerő tartalék). Valószínűnek látszik, hogy azokban az országokban, ahol a nők gazdasági aktivitása még nem érte el a lehetséges felsőértéket, minden politika nélkül is tovább fog nőni. A nők nyugdíjkorhatárának a férfiakéval azonos szintre emelése (ott, ahol ez jelenleg alacsonyabb) lényegesen növelheti a női munkavállalók számát.

Emberi jogi szempontból a gazdasági aktivitás növelésére irányuló politika nem kifogásolható, ha a munkavállalás önkéntes. Nyilvánvalóan elképzelhetetlen viszont minden olyan politika, amely a munkavállalást kötelezővé teszi. Ez eleve lényeges korlátokat állít az ilyen foglalkoztatottságot növelő politikák elé.

A megvalósíthatóság szempontjából a nyugdíjkorhatár felemelése látszik a legproblematisabbnak. Még akkor is, ha közismert, hogy az idős emberek nagyobb nyugdíjkifizetésekre számíthatnak, mint amennyit a nyugdíjazás előtt nyugdíjjárulékként befizettek, és nyilvánvalóvá válik, hogy az adott évi nyugdíjjárulék befizetések messze el fognak maradni a nyugdíjkifizetésektől, igen népszerűtlen intézkedés a nyugdíjkorhatár felemelése. Ezért a kormányok nyilván nem szívesen fognak erre vállalkozni, annál is kevésbé, mert egy ilyen intézkedés várhatóan azonnal a kormányt alkotó pártok választótáborának csökkenését okozza, míg a nyugdíjkorhatár-emelés kedvező hatása a nyugdíjrendszer egyensúlyára és az egész gazdaság helyzetére csak lassan és alig észrevehetően fog jelentkezni.

A magyarországi kísérletek a nyugdíjkorhatáron felüli gazdasági aktivitás növelésére, a nyugdíjazás elhalasztására, valamint a nyugdíj melletti munkavállalásra nem sok eredménnyel jártak. 1984-ben a mikrocenzus szerint a nyugdíjkorhatáron felüli férfiak 2,2 százaléka, a nőknek 3,3 százaléka volt aktív kereső. A nyugdíjasoknak 18,3 százaléka állította, hogy a nyugdíj mellett kereső munkát végez.

Az időmérleg adatfelvételek ugyanakkor azt mutatták, hogy Magyarországon a vidéki népességben az idős emberek igen jelentős munkát végeznek a háztáji és kiegészítő gazdaságokban, 1982-ben az ilyen gazdasággal rendelkező háztartásokban (ide tartozott a magyar népesség 42 százaléka) a 60 évesek és idősebbek naponta átlagosan 3,2 órát foglalkoztak a mezőgazdasági kistermelésben /13/. Ezáltal nagymértékben hozzájárultak nem csak ahhoz, hogy saját jövedelmi helyzetük javuljon, illetve hogy elkerüljék az utolsó években anyagi helyzetük romlását, hanem az egész ország élelmiszer-ellátásához is. Arra tehát hazánkban egyelőre láthatóan számítani lehet, hogy az idős népesség hajlandó a nyugdíj mellett lényeges többletmunkát vállalni, a második gazdaságban, ha erre lehetősége van. Ez azonban, bármennyire fontos és értékes hozzájárulás az akut egyéni és országos gazdasági problémák elkerüléséhez, a leírt népesedési tendenciákból fakadó problémákat nyilván nem oldja meg, mert a háztáji és hasonló jellegű munka után nyugdíjjáruelékot nem lehet fizetni és a nyugdíj kifizetések sem csökkennek országos méretekben.

Egyes európai országokban a nők foglalkoztatása még lényegesen növelhető. Magyarországon alig van erre lehetőség. 1984-ben a nappali tagozaton nem tanuló 15-29 éves nőknek 7,0 százaléka, a 30-39 éveseknek 5,9 százaléka, a 40-49 éveseknek 7,7 százaléka volt eltartott, tehát potenciálisan foglalkoztatható. A foglalkoztatott nőknek egy nem jelentéktelen kisebbsége (18,6 százaléka) azt a véleményét fejezte ki, hogy nem ért egyet a nők foglalkoztatásával, tehát feltehetően csupán a gazdasági kényszerűség miatt vállalt kereső munkát, de a foglalkoztatással egyetértők nagy többsége is 4-6 órás munkavégzést látna ideálisnak, tehát feltehetően — ha módja lenne rá — ilyen csökkentett időben vállalna munkát. Ez arra enged következtetni, hogy a nyugdíjkorhatáron aluli nők foglalkoztatásának növekedésétől nem lehet a népesedési tendenciákból fakadó problémák lényeges enyhülését várni.

A női foglalkoztatás növelésének egy lényeges mellékhatására szoktak rámutatni a demográfiai irodalomban: az aktív kereső nők gyermekszáma kisebb, mint az eltartottaké, ezért a gazdasági aktivitás növekedése a termékenység további csökkenését okozhatja. Ezzel kapcsolatban két fenntartást kell megjegyezni: 1. nem teljesen világos, hogy az ok-okozati kapcsolat iránya milyen: az aktív kereső nők azért szülnek kevesebb gyermeket, mert foglalkoztatottak, vagy a kisebb gyermekszámú nők ennek következtében hajlandóbbak kereső munkát vállalni, mint a többgyermekesek, akiket a gyermekgondozás jobban leköt, 2. megfelelő feltételek teremtése esetén az anyaság és a kereső munka összeegyeztethetőnek látszik. Az utóbbit látszik alátámasztani az, hogy Svédországban, ahol a nők foglalkoztatása a legmagasabbak egyike és a legnagyobb mértékben nőtt a közelmúltban (a 25-44 éves nők közül aktív kereső volt 1975-ben 54,5 és 1985-ben 89,3 százalék), a termékenység ugyanebben az időszakban nem csökkent, sőt az utolsó években emelkedett (1988-ban a teljes termékenységi arányszám 1,97, tehát majdnem eléri az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintet). Svéd demográfusok /14, 15/ kiemelik azonban, hogy ez annak köszönhető, hogy a svéd szociálpolitika igen nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a nők gyermekvállalása és kereső munkavállalása ne kerüljön ellentmondásba.

Bevándorlás

Számos demográfus, közöttük *Sauvy* /10/, valamint *Golini* és *Gesano* /16/ rámutattak, hogy aligha elképzelhető, hogy a gazdag és csökkenő népességű fejlett országok ne fogadjanak be nagy tömegű bevándorlót a szegény és gyorsan növekvő népességű szomszédos vagy távolabbi fejlődő országokból. Különösen szembetűnnek ezek a különbségek a Földközi-tenger térségében: a tenger északi partján stagnáló, sőt rövidesen csökkenő népességű gazdag országok, a déli parton pedig szegény országok helyezkednek el, ahol a termékenység átmenete még alig-alig indult meg és így a népesség növekedése igen gyors. Tudjuk a legális bevándorlók és a vendégmunkások számát a fejlett országokban, ezen kívül arról is vannak jelzések, hogy jelentős számú — például az Egyesült Államokban 1980-ban egyes becslések szerint több mint hat millió /17, 18/ — illegális bevándorló is él ezekben az országokban. Valóban úgy látszik tehát, hogy ebben a demográfiai és gazdasági helyzetben a bevándorlás feltartóztathatatlan.

McNeill /19/ szerint az ilyen nagy vándormozgalomban semmi meglepő és új sincsen. Az emberiség — a Földön való megjelenése óta — nagy készséget mutatott a nagy távolságú vándorlásra. Az egész világtörténelmen végigvonul szerinte az a tendencia is, hogy a civilizáltabb területeken különféle okok miatt lassabban nőtt a népesség, mint a civilizálatlanabbakon, ezért az utóbbiakból mindig tömeges vándorlás irányult az előbbieik felé, úgyhogy a civilizált területek — például a Római Birodalom — előbb-utóbb többetninkumú társadalmakká váltak. *Chesnais* /20/ szerint pedig a nemzetközi vándorlás a halandóság és a termékenység alakulásához hasonlóan törvényszerűen alakul a demográfiai átmenet során. A gyors népességnövekedés időszakában lényeges kivándorlás történt a mai fejlett országokból, amint azonban a népességnövekedés lelassult, sőt megállt, a nemzetközi vándorlás iránya megfordult, az országok bevándorlási területekké váltak.

Az Európai Gazdasági Közösség 12 országában a közelmúltban 5,2 millióra becsülték az afrikai, ázsiai és latin-amerikai eredetű népesség számát. Ennél sokkal nagyobb az összes bevándoroltak összes száma. Egy 1984-ben közzétett adat szerint az északnyugat-európai országokban 18 millió bevándorolt él, arányuk Belgiumban 9,2, Franciaországban 7,7, az NSZK-ban 7,2, Nagy-Britanniában 8,5, Hollandiában 3,4, Svédországban 5,1, Svájcban 14,2 százalék /27/.

Az Emberi Jogok Nyilatkozata szerint "minden személynek joga van bármely országot, ideértve saját hazáját is elhagyni, valamint saját hazájába visszatérni". A kivándorlás tehát emberi jog. Nem szerepel viszont a Nyilatkozatban ennek tükörképe, a bevándorlás joga abba az országba, ahova a vándorló menni óhajt. Ezért egyes országoknak az a gyakorlata, hogy erősen korlátozzák a bevándorlás lehetőségét, az emberi jogok szempontjából legalábbis kérdőjeleket vet fel. Elvileg a szabad bevándorlás lenne az ideális állapot az emberi jogok szempontjából.

A bevándorlásnak sok előnyös gazdasági következménye lehet. Minde nélkülözhetetlen hozzájárulhat a nyugdíjrendszer egyensúlyának visszaállításához, mert a bevándorlók nagyrésze fiatal felnőtt szokott lenni, így a bevándorló ország-

ban hosszú ideig nyugdíjjáruélékot fizet, ezáltal hozzájárul ahhoz az összeghez, amelyből a nyugdíjalap nyugdíjakat fizethet ki. Ezen túlmenően azonban — annak következtében, hogy a bevándorlók általában vállalkozókedvűek, mozgékonyak és hajlandók mindenféle munkát vállalni — a bevándorlás növeli a bevándorló ország gazdaságának azt a képességét, hogy a világgazdaság kihívásaira rugalmasan válaszoljon /21/. A bevándorlók egyrésze a kibocsátó ország legtehetségesebb polgárai közül kerül ki, ezáltal nagymértékben hozzájárulhat a befogadó ország gazdasági, tudományos és kulturális fejlődéséhez. Példaként utalhatunk a magyar származású tudósok teljesítményére az Egyesült Államokban. A bevándorlók másik része hajlandó olyan munkakörökben elhelyezkedni, amelyekre a társadalom többgenerációs tagjai már nem vállalkoznak, mert a munkát nehéznek, piszkosnak, egyhangúnak tartják, vagy egyszerűen alacsony presztízse miatt kerülnek. Így a bevándorlók nagy többsége "kiegészíti" a helyi munkaerőt, nem pedig versenyez azzal a munkahelyekért.

Az említett, túlnyomó részben pozitív gazdasági hatások mellett azonban nem feledkezhetünk meg a nagyon messzemenő demográfiai hatásokról, a népesség etnikai összetételének változásáról. *Espenshade* /22/ számítása szerint az Egyesült Államokban az 1980. évi termékenység és a halandóság és az 1983. évi bevándorlási volumen, vagyis 559 800 bevándorló állandósulása esetén 2025-ig kissé nőne a népességszám, ezután lassan csökkenni kezdene. Ezért a jelenlegi bevándorlási politika fenntartásával, majd a jövő század közepén a bevándorlás valamivel nyitottabbá tételével ki lehet védeni a jelenlegi alacsony termékenységből származó gazdasági problémákat. Azonban ebben az esetben 2080-ban az amerikai népesség 25 százaléka az 1980 utáni bevándorlókból és azok leszármazottaiból fog állni. Nem szükséges bizonyítani, hogy ilyen körülmények között a közfelfogás szerint az amerikai elit többségét adó "fehér-angolszász-protestáns" (WASP) etnikum aránya a népességben belül a jelenleginél lényegesen kisebb kisebbséggé zsugorodik.

Lesthaeghe /23/ az Európai Közösség 12 országára vonatkozóan végzett hasonló előrebecslést. Eszerint ha a jelenlegi átlagosan 1,64 szintű teljes termékenységi arányszám hosszú távon fennmarad, akkor hosszú távon évente 400 000 nőnek kellene bevándorolnia ezekbe az országokba a népességszám változatlanul tartásához, feltéve, hogy a bevándorlók termékenysége fokozatosan 2010-ig lecsökken 2,1-re. Ebben az esetben 2060-ban a 0-4 éves leánygyermeknek közel a fele az 1985 után bevándorló anyák gyermeke vagy unokája lesz.

Ilyen nagyszámú bevándorlónak és az adott társadalom többgenerációs tagjainak együttélése problémákat, sőt bizonyos körülmények között súlyos konfliktusokat okozhat. A konfliktusok veszélye annál élesebb, minél távolabb áll a kivándorló ország kultúrája a bevándorló országtól. Feltételezhetjük, hogy a közép-európai és kelet-európai bevándorlók kisebb konfliktus potenciált jelentenek Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában, mint a fejlődő országokból jövő bevándorlók. Természetesen igen sok múlik azon is, hogy a befogadó társadalom kultúrája mennyire toleráns más kulturális értékekkel, normákkal, viselkedési mintákkal szemben. A fejlett országokba irányuló bevándorlásnak és a bevándorlók beilleszkedésének sok kutatója mutat rá, hogy a helyi lakosság körében, kisebb-nagyobb csoportokban ellenérzések alakulnak

ki az "idegenekkel" szemben /22, 26/. Másrészt joggal kételkedhetünk abban is, hogy a bevándorlók és leszármazottaik hajlandók lesznek elfogadni "az öröklött alsóosztályi pozíciót a fehérek toleranciájának határán" /24/.

Ha ezek az ellenérzések és konfliktusok oda vezetnek, hogy bevándorlás-ellenes és idegen-ellenes programú politikai pártok jelennek meg és szereznek jelentős számú szavazatot a választásokon, mint az a közelmúltban egy-két nyugat-európai országban történt, akkor a kormányon lévő és ellenzékben lévő hagyományos pártok egyszerűen a szavazótáboruk megtartása érdekében maguk is hajlamosak lesznek a bevándorlási politika korlátozóbbá tételére, a korábbi bevándorlók, vendégmunkások visszavándorlásának előmozdítását szolgáló lépések bevezetésére. Erre számítani lehet annak ellenére, hogy a közelmúlt tapasztalatai szerint ezek az intézkedések nagyon kevésbé eredményesek, leginkább oda vezetnek, hogy az illegális bevándorlás nő meg annak összes hátrányos hatásaival együtt /16, 21/.

Teljesen egyetértek *J. Rex*-szel /27/, hogy el kellene kerülni azt, hogy Európában egyenlőtlen helyzetben lévő, elnyomott és szegregált etnikai kisebbségek alakuljanak ki a bevándorlókból és leszármazottaikból, akik közt az átlagosnál sokkal nagyobb a szegények és a munkanélküliek aránya, és akiket az uralkodó közvélemény a gazdasági és társadalmi bajok bűnbakjaivá nyilvánít. El kell fogadni, hogy ezek a fejlett társadalmak "multi-kulturálisakká" vagy többetnikumúakká válnak és egyenlő esélyeket kell teremteni mindegyik kulturális és etnikai csoport számára.

A fejlett társadalmak realitásainak, a kétségtelenül meglévő "ingroup" (a mi csoportunk) és "outgroup" (az ő csoportjuk) érzéseknek ismerete azonban óvatosságra int. Ha nem is osztom *Teitelbaum* és *Winter* /25/ borúlátó véleményét, hogy "kétséges, vajon a nagy tömegű bevándorlás valaha is politikailag lehetséges válasz lesz-e hosszabb időszakon keresztül a népességszám csökkenésére, hacsak a bevándorlók nem hasonló jellegűek a befogadó népességhez", egyetértek *Lesthaeghe*-val /23/, hogy a bevándorlók konfliktusmentes befogadása a fejlett társadalmakba jobban megvalósítható lenne, ha a befogadó népesség termékenysége a jövőben felemelkedne az egyszerű reprodukció szintjére. Ezért, bármennyire igaz, hogy a bevándorlás fokozása a demográfiai tendenciákból fakadó problémák legolcsóbb megoldása /26/, a nyitott bevándorlási politika mellett szükségesnek tartom a gyermekszám növekedését elősegítő népesedéspolitikát is.

Ma Magyarországon az emberi jogok nyilatkozatának megfelelően a kivándorlás teljesen szabad. Demográfiai helyzetünk indokoltá teszi, hogy a bevándorlók számára is a nyitott ajtók politikáját folytassuk, mert hosszú távon mérsékelik az alacsony termékenységéből származó gazdasági nehézségeket. A szomszédos európai országokból érkező bevándorlók beilleszkedése remélhetően nem fog komoly problémákba ütközni.

A gyermekes családokat támogató népesedéspolitika

Az ókori Babilonban, Görögországban és Rómában is tettek kísérleteket arra, hogy a családokat több gyermek vállalására ösztönözzék. A XVII. és XVIII. században az európai abszolutista monarchiák merkantilista közgazdaságtani megfontolásokra támaszkodva támogatták a gyermekes családokat azzal a céllal, hogy a népesség gyorsabb növekedését segítsék elő. A XX. században a fejlett országokban a jóléti állam kifejlődésével kapcsolatban különféle politikákat vezettek be a gyermekes családoknak nyújtott társadalmi jövedelmek területén. Amikor a közép-európai szocialista országok nagy részében 1960 körül, majd a többi fejlett országokban 1965 után a termékenység szintje meredeken lecsökkent és láthatóan tartósan az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb szinten maradt, az ilyen pronatalista népesedéspolitika ismét az érdeklődés homlokterébe került /28/. Koránt sincs azonban egyetértés az ilyen politikák emberi jogi, filozófiai és morális alapjainak, a politikák tényleges alkalmazhatóságának és hatásainak kérdésében.

Mindenképpen szükségesnek látszik az ilyen népesedéspolitikák két alapvetően eltérő típusát megkülönböztetni: 1. a kényszereszközöket alkalmazó politikákat, vagyis a művi abortusz tilalmát vagy korlátozását, a születéskorlátozás módszereihez való hozzájutás korlátozását, és 2. a gyermekes családok támogatásán alapuló, közvetlen vagy közvetett ösztönzőket alkalmazó politikákat. Az előbbire a nemzeti szocialista Németország, az utóbbira Svédország politikája a tipikus példa.

Filozófiai szinten két alapelvet lehet elfogadni:

1. *Simone Veil* francia miniszter az 1977. évi mexikóvárosi Nemzetközi Demográfiai konferencián tartott előadásában népesedéspolitika és az emberi jogok kérdéskörével foglalkozva az állam alapvető céljának mondta az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének, az állampolgárok lehető legnagyobb jólétének előmozdítását, és pedig nem csak rövid távon a jelenben, hanem hosszú távon a jövőben is. Ezért minden kormány alapvető céljai között kell hogy legyen az, hogy elkerülje az ország hosszú távú meggyengülését a veszélyesen alacsony születési arányszám következtében, és — megfordítva — a túlzottan gyors népességnövekedést, ha az a gazdasági fejlődésnek és a népesség jólétének akadályává válik. Hozzátette, hogy a franciák nem helyeslik a születésszámba való közvetlen beavatkozást, de egyetértenek azokkal a politikákkal, amelyek azt közvetve befolyásolhatják. Egészen konkrétan az állam a családi költségek csökkentésével megkönnyítheti a házaspárok számára, hogy annyi gyermekük legyen, amennyit kívánnak.

2. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése 1966-ban a népességnövekedésről és gazdasági fejlődésről szóló határozatban elfogadta azt az elvet, hogy minden egyes család szabadon dönthesse el gyermekeinek számát. Az 1974. évi ENSZ Népesedési Világkonferencia még részletesebben fogalmazta meg ezt az elvet a Világ Népesedési Akciótervben: "Minden házaspárnak és egyénnek alapvető joga, hogy szabadon és felelősen döntse el gyermekeinek számát és a születek közötti időtartamokat, és hogy rendelkezzen az információval és eszközökkel ennek megvalósításához; a házaspárok és egyének felelőssége ennek a jognak a gyakorlásánál figyelembe veszi a már meg-

lévő és a jövőben születendő gyermekei szükségleteit és a társadalmi közösséggel szembeni felelősséget" (14/f) paragrafus /31/.

E két alapelv általános elfogadhatósága ellenére két kérdésben állandó vita volt és van mind az ENSZ népesedési és népesedéspolitikával foglalkozó tanácskozásain, mind a tudományos demográfiai tanácskozásokon és szakirodalomban.

Az első kérdés a művi abortusz szabadsága, illetve korlátozása. A gyermekszámról és a szülések időzítéséről való szabad döntés jogát úgy is lehet értelmezni, hogy a művi abortusz kérdésében a nő (vagy házaspár? — ami nem ugyanaz) szabadon dönthet. Ezzel szemben az élethez való alapvető emberi jogot ki lehet terjeszteni a magzatra is. A vita két kérdésre összpontosul: 1. Embernek lehet vagy kell-e tekinteni a magzatot, illetve a terhességnek hanyadik hónapjától tekinthető embernek a magzat? Meg kell jegyezni, hogy ebben a kérdésben távolról sem egységes a különböző emberi kultúrák, vallások, erkölcsi rendszerek álláspontja. Ezt jelzi maga az a tény is, hogy a spontán abortusz következtében világraajótt magzatot nem temetik el egyházi szertartással. 2. A nő szabad döntése vagy a magzatnak az élethez való joga a magasabb rendű emberi jog? A gyermekszám szabad eldöntésére vonatkozó emberi jog jelenlegi megfogalmazása tehát sok kérdést nem tisztáz /31, 32, 33/.

A művi abortusz és az emberi jogok viszonya Kína vonatkozásában a megfordított értelemben is felvetődött: szabad-e az államnak a terhes nőt művi abortusz elvégzésére kényszeríteni? A fenti emberi jogi nyilatkozatokban megfogalmazott elvek értelmében erre a kérdésre egyértelmű nemleges választ kell adni. A kikényszerített művi abortusz élesen ellentétes az emberi jogokkal.

Ami a fogamzásgátlásra vonatkozó információkhoz és a fogamzásgátló szerekhez való szabad hozzájutást illeti, ebben a kérdésben egyértelmű az emberi jogi nyilatkozatok álláspontja: az orvosilag elfogadott módszerekhez való hozzájutás mindenfajta korlátozása csökkenti az egyének és házaspárok döntési szabadságát és ezért ellentétes az emberi jogokkal /34/. Ez annyira lényeges emberi jogi és etikai elv, hogy *Berelson* és *Lieberson* /35/ szerint még akkor sem szabad feladni, ha a népesedési helyzet a "legrosszabbra fordul".

Én személy szerint azoknak a véleményét osztom, akik szerint a művi abortuszhoz való szabad hozzájutás is alapvető joga a nőnek (azzal a megszorítással, hogy ez a jog csak a terhesség első hónapjaiban — például első három hónapjában — gyakorolható). Ennek nem mond ellent az a hasonlóképpen határozott meggyőződés, hogy kívánatos lenne, hogy minél kevesebb művi abortuszra kerüljön sor, a művi abortusz esetleges egészségi és lelki kárai miatt.

A második vitakérdés az, hogy joga van-e a társadalomnak, illetve az azt képviselő államnak arra, hogy az egyéneket egy olyannyira a magánélet körébe tartozó kérdésben, mint a gyerekszámuk befolyásolni. A liberalizmus politikai filozófiájára hivatkozó álláspont helyteleníti az állami beavatkozást. Ez nagyon egyértelműen fogalmazódott meg az Egyesült Államok szenátusának és képviselőházának Közös Gazdasági Bizottsága által készített 1989. évi Gazdasági Jelentéshez fűzött kiegészítő dokumentumban, amely a Bizottság republikánus párti kisebbségének kiegészítő véleményét tükrözi: "A leírt demográfiai és

gazdasági trendek valószínűleg folytatódnak. A politikának úgy kell felkészülnie ezekre a trendekre, hogy növeli a szabadpiaci rendszer válaszát a változásra. A piac marad bebizonyítottan a társadalom jólétének maximalizálója. A történelem bebizonyította újra és újra, hogy azok az alternatívák, amelyek a centralizált irányításon és az egyének autonómiájának korlátozásán alapulnak, végül is elmaradtak a piac teljesítményétől. Szabadpiaci rendszerünk jelzésekkel, többek között árakkal, nyereségekkel, többlettekkel és hiányokkal — működik és az egyének válaszolnak ezekre, alkalmazkodnak hozzájuk... Az egyének tudták a legjobban, hogy mi a legjobb számukra, a közösségük és az országuk számára... *Adam Smith* önérdékének "láthatatlan keze" nem önző, mint ahogyan az egyes bírálói állítják" /39/. Ennek megfelelően a dokumentumban sehol sem említik a gyermekes családoknak adott társadalmi jövedelmeket, mint a demográfiai helyzetre adható válaszok egyik lehetőségét.

Az ezzel ellentétes álláspont a közgazdaságtudománynak — vagy tágabban a társadalomtudományoknak, közöttük a szociológiának — két új és összekapcsolódó irányzatára támaszkodhat: a kollektív cselekvés elméletére /36/ és a közjavak elméletére /37/. A kollektív cselekvés elmélete szerint a társadalmi és gazdasági életben előállhatnak olyan helyzetek és problémák, amelyeknek megoldásához a társadalom tagjainak együttműködése szükséges, mert annak hiányában, ha mindenki csak önérdékét követi, a "láthatatlan kéz" mindenki számára hátrányos eredményhez vezet. Közjóságnak azokat a javakat nevezik, amelyeknek fogyasztásából a társadalom egyik tagja sem zárható ki, amelyeknek elfogyasztása ezért mintegy kollektíven történik. Más szóval a közjóság fogyasztását nem lehet a fogyasztóval megfizettetni. A legtipikusabb közjóság a tiszta levegő. A közjavak fogalmát ennél sokkal szélesebb körre lehet kiterjeszteni, egyrészt azért, mert az adott korszakban és az adott társadalomban meglévő társadalmi intézmények (például a nyugdíjrendszer) valamilyen jóság fogyasztását mindenki számára mintegy állampolgári jogon biztosítja, másrészt azért, mert sok — főképpen nem-anyagi — jólét elemet (például a közrendet) a közjavak analógiájára értelmezhetünk. Ha a társadalom minden tagja csak piaci jelzések alapján cselekszik és csak önérdékét követi, akkor a lehető legtöbbet fogyaszt a közjóságból (mert ingyenes), viszont nem járul hozzá a közjavak előállításához, mert az költséges, és mert ha mindenki más résztvesz a közjóság előállításában, akkor az ő egyedüli mulasztása nem csökkenti lényegesen a közjavak mennyiségét, ha pedig rajta kívül senki sem vesz részt benne, akkor egyedül az ő hozzájárulása alig fogja növelni a mindenki rendelkezésére álló közjavak egy főre jutó mennyiségét. Ebben a helyzetben valamilyen kollektív megegyezés szükséges a közjavak optimális mennyiségének előállításához. A közjavakra vonatkozó ezen gondolatmenetet felfoghatjuk a "külső megtakarítások" hagyományos problémakörének újabb és némileg kiterjesztett megfogalmazásaként. Külső megtakarításról akkor beszélt a közgazdaságtan, ha valamilyen egyénileg (egy vállalat által) termelt jóság haszna nem csak a termelőnél, hanem azon kívül is jelentkezik. Például egy siflité építése az idegenforgalom fellendítésén keresztül a falu minden lakosa számára hasznot hajt. Ahhoz, hogy a külső megtakarításokat előállító javakat optimális mennyiségben termeljük meg, valamilyen módon be kellene vonni az összes potenciális haszonélvezőket a költségek viselésébe.

Azokban a fejlett országokban, ahol a termékenység szintje tartósan az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alatt helyezkedik el, a gyermekeket — vagy a gyermekek által későbbi életükben előállított javak egy részét — közjavakként vagy külső megtakarításokat előállító javakként értelmezhetjük. A gyermekek felnevelésének költségeit (nem csak az anyagi költségeit, hanem — talán még inkább — az időráfordítást) a szülők vállalják, ezzel szemben ezek a gyermekek fogják felnőtt korukban előállítani azt a nemzeti jövedelmet, amelyből szüleik nemzedékének minden tagja — függetlenül attól, hogy hány gyermek felnevelésének költségeit vállalta — időskorában élni fog /40, 41, 38/. Ez a nyugdíjrendszer terén mutatkozik meg legvilágosabban. Jelenleg minden nyugdíjrendszer a "kioróvó-felosztó" elv szerint működik: az adott évi nyugdíjjárulékokból fizetik ki az adott évi nyugdíjakat, más szóval a gyermekek nemzedéke által befizetett nyugdíjjárulékokból fizetik ki a szülők nemzedékének a nyugdíjakat /3, 4/. Nyugdíjban pedig a társadalom idős tagjai azonos elvek szerint részesülnek, a gyermekeik számától függetlenül, noha például a négygyermekes szülők sokkal nagyobb mértékben járultak hozzá a nyugdíjjárulékot fizető felnőtt nemzedék felneveléséhez, mint az egygyermekesek. Hasonló, de kevésbé szemmel látható mechanizmus érvényesül az idős emberek egészségügyi ellátásával, esetleges szociális gondozásával stb. kapcsolatos költségek terén.

Ezért mindenki, aki csak a gazdasági költségeket és hasznokat veszi figyelembe és csak önrdekét követi, hajlamos lesz a "potyautas" stratégiát követni, vagyis minél kevesebb gyermek felnevelésére vállalkozni és abban bízni, hogy nemzedékének többi tagja hajlandó lesz a "balek" szerepet vállalni és több gyermek felnevelésére vállalkozni, akik majd a "potyautas" nyugdíjához szükséges nemzeti jövedelmet is meg fogják termelni. Szélső esetben így egyetlen gyermek sem születne.

Azt, hogy a fejlett társadalmakban mégis születnek gyermekek, két körülménnyel magyarázhatjuk: 1. a gyermekek nem csak anyagi hasznót hoznak a szüleiknek, hanem sok "lelki", érzelmi és más örömet is, 2. a szülők nem egyszerűen az anyagi és lelki hasznokat, örömöket veszik figyelembe a gyermekvállalásnál, hanem az adott társadalomban, kultúrában elfogadott értékeket, ideálokat, normákat a családok kívánatos gyermekszámára vonatkozóan. Ez a két tényező azonban nem látszik elégnék ahhoz, hogy az egyszerű reprodukcióhoz szükséges számú gyermek szülessék. A "lelki" örömöket ugyanis egy vagy két gyermek is megadhatja, az uralkodó norma pedig a kétgyermekes család, ez viszont valamivel kevesebb, mint amennyi az egyszerű reprodukcióhoz szükséges.

A közjavak elmélete szerint hasonló helyzetben valamilyen társadalmi közmegegyezés alapján prémiumot lehet adni azoknak, akik közjavak létrehozásában résztvesznek. A gyermeknevelés esetében ennek a "prémiumnak" legkézenfekvőbb formája a családi pótlék. Ezen kívül sok más létező formája van, mint a gyermekgondozási segély és díj, a gyermekekhez kapcsolódó természetbeni társadalmi jövedelmek, a gyermekszám figyelembevételével a jövedelemadó kivetésénél, és még több új formát lehet megtervezni, mint a gyermekek által befizetett nyugdíjjárulékok és a szülőknek kifizetett nyugdíjak

közötti kapcsolatot (a mindenkinek biztosított alapnyugdíjon felül az, akinek gyermekei több járulékot fizetnek be, az több nyugdíjat kap) /42/.

Mindezek a filozófiai, etnikai és elméleti közgazdaságtani gondolatmenetek alátámasztják azt, hogy a gyermeknevelés közvetlen és közvetett anyagi ösztönzése a fejlett országokban teljesen indokolt, feltéve, hogy az ösztönzők valamilyen közmegegyezésre támaszkodnak, a társadalom demokratikus úton fogadta el őket /43/.

Van hatásuk ezeknek az ösztönzőknek a termékenység szintjére? A demográfusok jelentős része meglehetősen szkeptikus a népesedéspolitika lehetőségeit illetően. *Demény Pál* /44/ a vonatkozó szakirodalmat áttekintve megállapítja, hogy ez az irodalom meglehetősen szerény, következtetései ellentmondások és "a modális következtetés az, hogy a hatás semmi vagy elhanyagolhatóan kicsi".

Ehhez három megjegyzést kell fűzni:

1. Meg kell különböztetni az anyagi ösztönzésen alapuló, az egyének döntési szabadságát nem korlátozó népesedéspolitikák és a kényszer alkalmazó, elsősorban a művi abortusz tilalmán vagy korlátozásán alapuló, népesedéspolitikák hatását. Az utóbbiaknak ugyanis valóban nincs vagy alig van tartós hatásuk. Bár az élveszületési arányszám néhány évre többnyire látványosan felemelkedik, azt követően visszaesik a megelőző szintre, és a kohorsz termékenységi arányszámok nem vagy alig mutatnak emelkedést. A művi abortusz megtiltásának vagy korlátozásának tehát csak a szülések időzítésére van hatása, a családok befejezett gyermekszámát nem emeli fel. Ennek legszemléltetőbb példája Románia: a művi abortusz erős korlátozását megelőző évben (1966-ban született a korlátozó rendelkezés, hatása azonban természetesen csak 1967-től érvényesült), 1966-ban a teljes termékenységi arányszám 1,80 volt, 1967-ben 3,66-ra emelkedett, de már 1969-ben elkezdett erősen csökkenni és 1983-ban 2,00, tehát alacsonyabb az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél. A kohorsz termékenységi arányszám pedig az 1933-ban született női nemzedéknél 2,29 volt, az 1946-ban született nemzedékben 2,50-nel érte el legmagasabb értékét, az 1956-ban született nemzedékben újra 2,32 /45/. Ennél is kevésbé hatott a művi abortusz szabadságának 1953. és 1973. évi korlátozása Magyarországon a kohorszok befejezett termékenységére /46, 47/.

A kényszer alkalmazó politikáknak van egy nagyon káros hosszabb távú hatása: nagyon népszerűtlenek, ezért olyan mértékben lejáratták magának a népesedéspolitikának a gondolatát is, hogy a későbbiekben egy kényszer nem alkalmazó népesedéspolitika bevezetését is akadályozzák. Példa erre az, hogy az NSZK-ban — a nemzeti szocialista népesedéspolitika rossz híre miatt — a mai napig kerülnek a népesedéspolitika kifejezés használatát, helyette családpolitikáról szoktak beszélni /48, 49/, és a termékenység igen alacsony szintje ellenére csak a legutolsó időszakban kezdtek a gyermekes családok nagyobb összegű támogatása irányában lépéseket tenni.

2. A gyermekes családoknak nyújtott különféle ösztönző jellegű támogatások viszont bizonyíthatóan hatottak a termékenységre többek közt Magyarországon /46, 47/. Kétségtelen, hogy ez a hatás nem túlságosan nagy. Magyarországon ez a hatás lényegében abból állt, hogy megállította a termékenység csökkenését, noha az összes strukturális átalakulási folyamatok (a nők iskolai

végzettség emelkedése, a városiasodás stb.) a további csökkenés irányában hatottak. Ennek köszönhető, hogy ma a magyar éves és kohorsz teljes termékenységi arányszám az európai "középmezőnyben" helyezkedik el, szemben az 1960-as évek első felével, amikor a legalacsonyabb volt. *Calot* és szerzőtársai /50, 51/ szerint a francia népesedéspolitikai a második világháború után 0,2-0,3 gyermekkel emelte meg a nők átlagos gyermekszámát. Ez kétségtelenül szerénynek tűnő hatás, de az utolsó rendelkezésre álló kohorsz termékenységi arányszámok szerint, amelyek az 1954-ben született nők előrebecsülhető befejezett gyermekszámára vonatkoznak /45/, az NSZK kivételével minden európai országban elég lenne ahhoz, hogy a termékenység felemelkedjék az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintre.

3. Minden fejlett országban eddig viszonylag igen kis összegeket fordítottak arra, hogy a gyermekes családokat társadalmi jövedelmekkel támogassák. Még azokban az országokban is, ahol a családi pótlék viszonylag a legmagasabb, az egy gyermekre jutó családi pótlék az átlagbér 15 százaléka alatt marad. A családi pótlék és a többi társadalmi jövedelmek tehát mindenütt csak egy töredékét fedezik a gyermeknevelés közvetlen költségeinek, nem is beszélve azokról az "opportunity" (elmaradt jövedelmek) költségeiről, amelyek abból származnak, hogy a szülők (elsősorban édesanyák) idejük jelentős részét a gyermekek gondozására, nevelésére fordítják. Az utóbbi típusú elmaradt jövedelmek nagyságát érzékelteti *H. Joshi* számítása Angliára vonatkozóan: ha a nő évi keresete elérte 24 éves korára a 6000 fontot, és 25 és 28 éves korában szül két gyermeket, ezért 8 évig eltartottá válik, ezt követően 12 évig rész munkaidőben dolgozik, hogy gyermekeit gondozza, akkor 122 000 font összes jövedelemről mond le 25 és 59 éves életkora között. Más szóval ennyivel kevesebb a jövedelme egy hasonló gyermektelen nőhöz képest /57/. A jelenleg érvényes hivatalos devizaárfolyamon ez 11 millió 468 ezer Ft-nak felel meg. Mivel Angliában nincs a gyermekgondozási díjhoz hasonló társadalmi jövedelem, ezt a veszteséget semmilyen tétel sem kompenzálja.

Ehhez járul még az is, hogy az infláció minden fejlett országban csökkenteti ezeknek a társadalmi jövedelmeknek a reálértékét és az időnkénti emelések ennek a reálérték csökkenésnek többnyire csak egy részét kompenzálják. Egyértelműen kimutatható a családi pótlékek elmaradása az árszínvonalhoz, a minimális bérhez és a minimális nyugdíjhoz képest /52, 5/.

Le lehet vonni azt a következtetést, hogy minden fejlett társadalom jóval bőkezűbben gondoskodik idős tagjairól, mint a gyermekeiről. Ilyen körülmények közt nem lehet azon csodálkozni, hogy a gyermekes családok szerény anyagi támogatásának viszonylag szerény hatása volt a termékenység emelkedésére.

Ezzel függ össze a gyermekes családoknak adott társadalmi jövedelmeknek egy nagyon lényeges mellékhatása: a jövedelem egyenlőtlenségnek és a szegénységnek a csökkentése. *Preston* /53/ hívta fel a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államokban a gyermekek között nő a szegénység, miközben az időskorúak körében csökken. A nagyszámú fejlett ország családi jövedelmi adatfelvételeit összehasonlító Luxembourg jövedelem vizsgálat /54, 55/ szerint a többi fejlett országokban is érvényesül hasonló tendencia, de országonként nagyon eltérő mértékben: az Egyesült Államok szegénységi küszöbét (létfini-

mumát) alkalmazva minden ország adataira az adók levonása és a társadalmi jövedelmek hozzáadása után az Egyesült Államokban (1979-ben) a gyermekek 17,1 százaléka, Svédországban (1981-ben) azonban csak 5,1 százaléka élt a szegénységi küszöbnél kisebb jövedelemből. A különbség egyik oka, hogy az Egyesült Államokban igen alacsonyak, Svédországban viszont jelentősek a gyermekes családoknak juttatott társadalmi jövedelmek.

Magyarországon talán még határozottabban érvényesült hasonló tendencia: 1972-ben a 0-2 éveseknek 15,2 százaléka, a 3-6 éveseknek 15,3 százaléka, a 60-69 éveseknek 15,1 százaléka, a 70 éveseknek és idősebbeknek 27,9 százaléka tartozott az alsó jövedelmi decilisbe, 1987-ben ugyanezek az arányok: a 0-2 éveseknél 20,7, a 3-6 éveseknél 17,0, a 60-69 éveseknél 9,8, a 70 éveseknél és idősebbeknél 11,7 százalék. Ezek az adatok érzékeltetik, hogy az utolsó évek nagy jövedelmi átrendeződése elsősorban a gyermekek (és a fiatal gyermekes családok) számára volt súlyosan hátrányos. Így a gyermekes családok társadalmi jövedelmeinek növelése az elszegényedés egyik legfőbb egyéni tényezőjét mérsékeli.

Noha az elmondottak alapján a gyermekes családoknak juttatott társadalmi jövedelmek növelése látszik a népesedési helyzetből adódó problémák legjobb orvoslási módjának és a fenti egyéb szociális szempontok is ezek mellett szólnak, mégsem mutatkozott eddig nagy készség a fejlett országok kormányzataiban is ilyen politika bevezetésére, kiterjesztésére.

Ennek első közvetlen oka, hogy ez a politika viszonylag költséges és az állami költségvetést terheli. Az állami költségvetés pedig a legtöbb fejlett országban nehezen képes egyensúlyt tartani a bevételek és a kiadások közt. Ez a gyökere annak a jelenségnek, amelyet a "jóléti állam válságának" szoktak nevezni. Úgy látszik azonban, hogy ezen a "válságon" belül is hátrányosabb helyzetbe kerülnek a gyermekes családokra fordított kiadások más hasonló pénzügyi társadalmi jövedelmekhez és egyéb jóléti tételekhez képest. *M. Kirk /56/* mutatott rá ennek az okára: "tudjuk, hogy sok társadalomban a jelenlegi termékenységi szint alacsonyabb az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél, és hogy ez hátrányosnak látszó korstruktúrához és végül a népességszám csökkenéséhez fog vezetni". Azonban "az egyes emberek általában nem hajlamosak saját helyzetüket vagy a nemzeti közösség helyzetét egy nemzedéknyi időre előre kalkulálni", és ami még lényegesebb, "kevésbé valószínű, hogy a politikusok hajlandóak legyenek a népszerűségüket demográfiai kérdések és spekulációk érdekében kockára tenni. A demokratikus politika jórészt akörül folyik, hogy rövid távú kérdésekre rövid távú megoldásokat keresenek". A demográfiai problémák pedig hosszú távúak és csak hosszú távon oldhatók meg. Ezért szerinte "kevésbé valószínű, hogy a fejlett nem szocialista országok kormányzatai lépések lesznek a közeljövőben olyan népesedéspolitikát bevezetni, amely megváltoztatja a termékenység trendjét".

A *M. Kirk* előadása óta eltelt nyolc évben azonban ennek valószínűsége javulni látszik. Nem csak a demográfusok, hanem legalább egyes országok politikusai és közvéleménye is fogékonyabbnak látszik a demográfiai problémák iránt. Ezt látszik alátámasztani az 1987-ben az Európai Gazdasági Közösség és a firenzei Európai Egyetem Intézet által rendezett szimpózium a népesedési tendenciák és az európai gazdaság és társadalom fejlődése közötti össze-

függésekről, a Nemzetközi Népeségtudományi Unió kongresszusának jelen ülése, amelyen ez az előadás elhangzik, valamint az Unió "Népesedés és Politika" Bizottsága által ugyanezen a kongresszuson szervezett "Közösségi választás és népesedéspolitikai" ülés.

Következtetések

Az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb termékenységi szint állandósulni látszik a legtöbb fejlett országban. Mivel ennek hosszú távú hátrányos gazdasági következményei lesznek, ezek a társadalmak többféle politika alkalmazásával reagálhatnak. A legkevesebb problémával jár a gazdasági aktivitási arány további növelése, elsősorban a még eltartott nők munkavállalásának ösztönzése útján. Mivel a legtöbb országban csekély az ilyen eltartott nők száma, ettől a politikától nem lehet nagyobb eredményt várni. Elvileg indokolt és gazdaságilag nagyon előnyös a bevándorlás fokozásának politikája, de nem lehet kizárni, hogy súlyos konfliktusokhoz vezet a befogadó társadalom tagjai és a bevándorlók közt. Minden tekintetben indokolt és sokirányú előnyökkel jár a születésszám növekedését elősegítő ösztönző népesedéspolitikai, de költségei miatt nehéz a gyermekes családokat támogató társadalmi jövedelmeket erősen, többszörösükre emelni, noha ettől várható lenne a termékenység felemelkedése az egyszerű reprodukció szintjére. Kívánatosnak látszik mindhárom politika együttes és összehangolt alkalmazása, valamint további lehetséges alternatív politikák kutatása. A legtöbbet ígérőnek látszik a gyermekes családok terheinek mérsékléséből álló politika. Mivel ez minden vonatkozásban segítené a családokat, nevezhetnénk *H. Joshi /57/* nyomán "családbarát" politikának.

I R O D A L O M

- /1/ *Macura, M.—Malacic, J.*: Population prospects for Europe. European Population Conference 1987, Plenarica. Helsinki. 1-45. p.
- /2/ *Andorka Rudolf*: A magyarországi népesedési tendenciák gazdasági és társadalmi következményei és a népesedéspolitikai lehetőségei. MKKE Szociológiai Tanszék, Szociológiai Műhelytanulmányok. no. 10. 1988. 103 p.
- /3/ *Ricardo-Campbell, R.*: US Social Security under low fertility. Population and Development Review. 1986. vol. 12. suppl. 296-312. p.
- /4/ *Weaver, C.L.*: Social security in aging societies. Population and Development Review. 1986. vol. 12. suppl. 273-294. p.
- /5/ *Chesnaïs, J.-C.*: L'inversion de la pyramide des âges en Europe: perspectives et problèmes. International Population Conference, 1989. vol. 3. 53-68. p.
- /6/ *Merklin, R.*: Den Alterkassen ein Baby schenken? Spiegel. 1985. no. 52. 68-75. p.
- /7/ *Chesnaïs, J.-C.*: Le modèle économique de l'Allemagne Fédérale est-il compatible avec son modèle démographique? Revue d'Économie Politique. 1981. vol. 91. no. 2. 163-177. p.
- /8/ *Ermisch, J.—Joshi, H.*: Demographic change, economic growth and social welfare. European Population Conference 1987. Plenarica. Helsinki. 329-386. p.
- /9/ *Andorka Rudolf*: The role of family in the care for the elderly in Hungary. Előadás a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családszociológiai Kutatási Bizottságának konferenciáján, 1988. Zamárdi. 24 p.
- /10/ *Sauvy, A.*: Les conséquences du vieillissement de la population. *Dumont, G.-F.—Chauau, P.—Legrand, J.—Sauvy, A.*: La France ridée. Paris. 1979. 61-118. p.
- /11/ *Coale, A.J.*: Demographic effects of below-replacement fertility and their social implications. Population and Development Review. 1986. vol. 12. suppl. 203-216. p.

- 112/ *McNicoll, G.*: Economic growth with below-replacement fertility. *Population and Development Review*. 1986. vol. 12. suppl. 217-237. p.
- 113/ *Oros Iván—Schindele Miklós*: Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben. II. A háztáji és kisegítő gazdaságokhoz tartozó személyek adatai. Budapest. KSH. 1985. 346 p.
- 114/ *Bernhardt, E.*: Fertility and Employment. Előadás a "Népesség változás és európai társadalom" szimpóziumon, Firenze, 1988. 30 p.
- 115/ *Gustavsson, S.*: Cohort size and female labour supply. Előadás a "Népesség változás és európai társadalom" szimpóziumon, Firenze, 1988. 30 p.
- 116/ *Golini, A.—Gesano, G.*: Population mobility and labour markets. Előadás a "Népesség változás és európai társadalom" szimpóziumon, Firenze, 1988. 69 p.
- 117/ *Marshall, A.*: "Legal" and "illegal" immigration in U.S. labour markets. *International Population Conference*. 1985. vol. 3. Liege. 169-180. p.
- 118/ *Bean, F.D.—Telles, E.E.—Lowell, B.L.*: Undocumented migration to the United States: preceptions and evidence. *Population and Development Review*. 1987. vol. 13. no. 4. 671-690. p.
- 119/ *McNeill, W.*: Human migration in historical perspective. *Population and Development Review*. 1984. vol. 10. no. 1. 1-18. p.
- 120/ *Chesnais, J.-C.*: La transition démographique. Paris. I.N.E.D. Travaux et Documents. no. 113. 1986. 580 p.
- 121/ *Chesnais, J.-C.*: Migration internationales, transition démographique et développement économique. Előadás a "Népesség változás és európai társadalom" szimpóziumon, Firenze, 1988. 38 p.
- 122/ *Espenshade, T.J.*: Population dynamics with immigration and low fertility. *Population and Development Review*. 1986. vol. 12. suppl. 248-261. p.
- 123/ *Lesthaeghe, R.*: Are immigrants substitutes for birth? Előadás a "Népesség változás és európai társadalom" szimpóziumon, Firenze, 1988. 45 p.
- 124/ *Markham, J.M.*: Minorities in Western Europe: hearing 'not welcome' in several languages. *The New York Times*. 1986. augusztus 5. A6. p.
- 125/ *Teitelbaum, M.S.—Winter, J.M.*: The fear of population decline. Orlando. 1985. 221 p.
- 126/ *Heer, D.M.*: Immigration as a counter to below-replacement fertility in the United States. *Population and Development Review*. 1986. vol. 12. suppl. 262-268. p.
- 127/ *Rex, J.*: Policy problems relating to immigrant minorities in North-West Europe. Előadás a "Népesség változás és európai társadalom" szimpóziumon, Firenze, 1988. 39 p.
- 128/ *Andorka Rudolf*: Political, cultural and institutional factors affecting the utilization of demographic knowledge or the formulation and implementation of pro-natalist policies in developed societies. Előadás "A demográfiai ismeretek felhasználása a politikák megfogalmazására, megvalósítására és értékelésére: Délkelet- és Dél-Ázsia esete" szemináriumon, Bombay, 1985. 55 p.
- 129/ *Veil, S.*: Human rights, ideologies, and population policies. *Population and Development Review*. 1978. vol. 4. no. 2. 313-321. p.
- 130/ *United Nations*: Report of the International Conference on Population, Mexico City, 1984. New York. 101 p.
- 131/ *Financioglu, N.*: Contraception, family planning and human rights. Előadás a "Népesség és emberi jogok" ENSZ szakértő konferencián, Genf, 1989. 21 p.
- 132/ *Van de Kaa, D.J.*: On the right to decide freely and responsibly. *European Population Journal*. Megjelenés alatt.
- 133/ *Requena-Bichet, M.*: The problem of induced abortion from the human rights viewpoint. Előadás a "Népesség és emberi jogok" ENSZ szakértő konferencián, Genf, 1989. 24 p.
- 134/ *Berelson, B.—Lieberson, J.*: Government efforts to influence fertility: the ethical issues. *Population and Development Review*. 1979. vol. 5. no. 4. 581-613. p.
- 135/ *Berelson, B.*: Beyond family planning. *Studies in Family Planning*. 1969. no. 38. 1-16. p.
- 136/ *Olson, M. Jr.*: A kollektív cselekvés logikája. *Szociológiai füzetek*. no. 29. 1982. 88 p.
- 137/ *McLean, I.*: Public choice. Oxford. 1987. 222 p.
- 138/ *Tóth István György*: A termékenység közgazdasági elméleteinek néhány népesedéspolitikai vonatkozása. Kézirat. 1987. 72 p.
- 139/ On the economic implications of demographic change in the United States. *Population and Development Review*. 1989. vol. 15. no. 2. 379-389. p.
- 140/ *Demény, P.*: Population and the invisible hand. *Demography*. 1986. vol. 23. no. 4. 473-487. p.
- 141/ *Demény, P.*: The economic rationale of family planning programs. *Population Council Center for Policy Studies Working Papers*. 1987. no. 133. 34 p.
- 142/ *Demény, P.*: Relinking fertility behavior and economic security in old age: toward a pronatalist institutional reform. *Population Council Population Notes*. 1986. no. 4. 5 p.
- 143/ *Andorka Rudolf*: The use of direct incentives and disincentives and of indirect social-economic measures in fertility policy and human rights. Előadás a "Népesség és emberi jogok" ENSZ szakértő konferencián, Genf, 1989. 28 p.

- /44/ Demény, P.: Pronatalist policies in low-fertility countries: patterns, performance, and prospects. *Population and Development Review*. 1986. vol. 12. suppl. 335-358. p.
- /45/ Blayo, Ch.: La fécondité en Europe depuis 1960: convergence ou divergence? *European Population Conference 1987. Plenaries*. Helsinki. 47-111. p.
- /46/ Andorka Rudolf—Vukovich György: A népesedéspolitika elvi és elméleti kérdései. *Kulcsár Kálmán szerk.: A népesedés és a népesedéspolitika*. Budapest. 1983. 165-215. p.
- /47/ Andorka Rudolf: A gyermekszám a fejlett országokban. Budapest. 1987. 372 p.
- /48/ Albers, W.—Schweitzer, R. von,—Schubnell, H.—Säsmuth, R.: Die Lage der Familien in der Bundesrepublik Deutschland. *Dritter Familienbericht*. Bonn. 1979. 218 p.
- /49/ Kaufmann, F.-X.: Warum nicht Bevölkerungspolitik? *Rupp, K.—Schwarz, K., szerk.: Beiträge aus der bevölkerungswissenschaftlichen Forschung*. Wiesbaden. 1983.
- /50/ Calot, G.—Hecht, J.: The control of fertility trends. *Population decline in Europe: implications of a declining stationary population*. London. 1978. 178-196. p.
- /51/ Calot, G.—Chesnais, J.-C.: L'efficacité des politiques incitatives en matière de natalité. Előadás a "Demográfiai fejlődés és társadalmi jövedelmek" kollokviumon, Liege, 1983.
- /52/ Sullerot, E.: La démographie de la France. Bilan et perspectives. Paris. 1978. 260 p.
- /53/ Preston, S.: Children and the elderly: divergent paths for America's dependents. *Scientific American*. 1984. vol. 251. no. 6. 44-49. p.
- /54/ Smeeding, T.: Generations and the distribution of well-being and poverty: cross national evidence for Europe, Scandinavia and the Colonies. Előadás a "Népeség változás és európai társadalom" szimpóziumon, Firenze, 1988. 30 p.
- /55/ Smeeding, T.M.—Torrey, B.: Poor children in rich countries. *Science*. 1988. vol. 242. 873-877. p.
- /56/ Kirk, M.: Population policies in non-socialist societies. *International Population Conference, 1981*. vol. 1. Liege. 373-385. p.
- /57/ Joshi, H.: Changes in family structure and their linkages with the labour market. *International Population Conference, 1989*. vol. 2. Liege. 365-377. p.

Tárgyszavak:

Népesedéspolitika
Népeségreprodukció

**POLICY RESPONSES TO POPULATION DECLINE
IN THE TWENTY-FIRST CENTURY:
PRONATALISM, MIGRATION POLICY, GROWING LABOUR FORCE
PARTICIPATION OR OTHER ALTERNATIVES?**

Summary

Below replacement fertility seems to become a long-lasting phenomenon in the majority of developed countries. Considering the economic problems which this entails, developed societies have a choice between three policy options:

1. to raise female employment which is, in principle, acceptable and can have economic advantages, but because the dependent female population is small in most countries, such a policy could only have a limited impact on the problems arising from demographic trends;
2. to increase and to facilitate immigration, which would be justified from the point of view of human rights and the economic impact would also be positive but such an option could lead to major conflicts between the host population and the immigrants;
3. to increase the social benefits of families, which is perfectly justified from a theoretical point of view and besides decreasing income inequalities may lead to fertility levels approaching replacement level, but because of the high costs is difficult to implement.

The author is of the view that while the increase in social benefits is the measure which is likely to have the most positive effects, the joint implementation of the three types of policies is called for.